

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Шигаль Денис Анатолійович,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри історії держави і права України
та зарубіжних країн,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: shigal.da@gmail.com
ORCID 0000-0001-5087-4951

doi: 10.21564/2414–990x.142.143542

УДК 340.15:340.11

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО–ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ: ПИТАННЯ МЕТОДИКИ

Розглянуто методичні аспекти вивчення джерел порівняльного історико-правового дослідження. Проаналізовано специфіку джерелознавчої роботи під час проведення історико-правового порівняння. Окреслено основні джерелознавчі процедури у рамках компаративного аналізу. Розкрито зміст зовнішньої і внутрішньої критики історичних пам'яток. Обґрунтовано методику перевірки основних історичних джерел на фальсифікацію. Наведено головні причини наявності недостовірної інформації в історичних джерелах. Зроблено висновки про можливість і умови застосування у компаративному дослідженні перекладних історичних документів.

Ключові слова: порівняльне історико-правове дослідження; методика; джерелознавчий аналіз; історичне джерело; критика джерел; фальсифікація джерел; переклад джерела.

Шигаль Д. А., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры истории государства и права Украины и зарубежных стран, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail : shigal.da@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5087-4951

Исследование источниковой базы сравнительного историко-правового анализа: вопросы методики

Рассматриваются методические аспекты изучения источников сравнительного историко-правового исследования. Анализируется специфика источниковедческой работы во время проведения историко-правового сравнения. Определяются основные источниковедческие процедуры

в рамках компаративного аналізу. Раскрывается содержание внешней и внутренней критики исторических памятников. Очерчивается методика проверки основных исторических источников на фальсификацию. Излагаются главные причины наличия недостоверной информации в исторических источниках. Делаются выводы о возможности и условиях применения в компаративном исследовании переводных исторических документов.

Ключевые слова: сравнительное историко-правовое исследование; методика; источниковедческий анализ; исторический источник; критика источников; фальсификация источников; перевод источника.

Постановка проблеми. Вивчення зібраних історичних джерел у рамках порівняльного історико-правового аналізу передбачає передусім процедури їх зовнішньої та внутрішньої критики, перевірки джерел на фальсифікацію та як завершальний етап роботи – розкриття їхнього змісту у контексті історико-правової герменевтики. Незважаючи на те, що вказані джерелознавчі методики є універсальними й обов'язковими для будь-якого історичного дослідження, у компаративній роботі їх зміст та обсяг значно змінюються, що виявляється у таких особливостях, які обов'язково слід враховувати історико-компаративісту.

1. Дослідження джерельної бази порівняльного історико-правового аналізу відбувається у напрямку як мінімум парної одночасної реконструкції об'єктів історико-правового порівняння. Якщо об'єктів порівняння більше, відповідно, робота ускладнюється. Звичайно, це не означає буквального вивчення одразу двох і більше об'єктів, однак робота з історичними джерелами при проведенні компаративного аналізу передбачає принаймні почергове їх відтворення.

2. Указані процедури класичного джерелознавчого аналізу не можуть бути застосовані у повному обсязі до порівняльного історико-правового дослідження, оскільки метою останнього не є встановлення повної і достовірної редакції того або іншого історико-правового документа. У протилежному разі втрачався б сам сенс проведення компаративної роботи. Водночас і критика джерел, і перевірка їх на фальсифікацію в їхньому вузькопрактичному значенні є необхідними при дослідженні джерельної бази порівняльного аналізу.

3. Інформаційним ядром об'єкта історико-правового порівняння є історико-правові документи, відповідно, найприскипливіша джерелознавча робота повинна проводитися саме з ними. Всі інші джерела, враховуючи їх субсидіарне значення в контексті відтворення «тіла» історико-правових об'єктів, можуть вивчатися більш вибірково й навіть поверхово залежно від значення тієї інформації, яку вони містять. Звісно, це аж ніяк не означає, що джерелознавчий аналіз додаткових джерел компаративної роботи має здійснюватися на нижчому кваліфікаційному рівні.

Актуальність теми статті прямо пов'язана з методологічними потребами сучасної історико-правової науки. Розвиток інформаційних мереж і технологій у XXI ст. призвів до якісного збільшення інформації як про навколишнє середовище, так і про історичне минуле. На жаль, слід констатувати, що алгоритми узагальнення та структурування інформаційних даних у нових умовах науково-технічного прогресу давно вже не відповідають реальному стану справ.

У цьому контексті надзвичайно важливим є приведення методологічного інструментарію історико-правової науки у відповідність до нових викликів. Вирішити це завдання можна, зокрема, шляхом розробки її основних засобів пізнання на підставі базової концепції про структуру наукового методу, що передбачає наявність таких обов'язкових елементів, як теорія, методика і техніка дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження джерел загальноісторичного дослідження не є новою ні у вітчизняній, ні у західній науці. Зокрема, значну увагу питанням, пов'язаним з критикою джерел та перевіркою їх на фальсифікацію, приділяли такі відомі науковці, як С. М. Биковський (S. M. Bykovskiy), І. Д. Ковальченко (I. D. Kovalchenko), В. Ф. Коломийцев (V. F. Kolomyitsev), Х. Кьотц (Kh. Kotts), Ш.-В. Ланглуа (Sh.-V. Lanhlua), О. С. Лаппо-Данилевський (O. S. Lappo-Danylevskiy), Д. С. Ліхачов (D. S. Likhachov), Л. Г. Мельник (L. H. Melnyk), О. П. Пронштейн (O. P. Pronshtein), Л. М. Пушкар'ов (L. M. Pushkarov), Г. П. Саар (H. P. Saar), Ш. Сеньобос (Sh. Senobos), К. Цвайгерт (K. Tsvaihert) та ін. При цьому слід констатувати наявність значних прогалин у сфері методики вивчення джерел компаративного історико-правового аналізу. Негативним чинником, що уповільнює розвиток компаративістського напрямку історико-правової науки, є й відсутність комплексної методично регламентованої процедури джерелознавчого аналізу. Звичайно, все це вимагає проведення подальших досліджень у галузі методології науки історії держави і права.

Метою статті є висвітлення обов'язкових джерелознавчих процедур, що застосовуються під час дослідження джерельної бази компаративної історико-правової роботи. Зокрема, це зовнішня та внутрішня критика джерел, перевірка джерел на фальсифікацію, визначення обсягу основних джерел дослідження, встановлення меж застосування перекладів історико-правових джерел. Герменевтика, як завершальна стадія роботи з письмовими документами порівняльного аналізу, в силу своєї значної специфіки вилучена з предмета даної наукової статті.

Виклад основного матеріалу. При опрацюванні джерел порівняльного історико-правового дослідження компаративіст не повинен замикатись у вузькій сфері своєї спеціальності. Бажано бути добре обізнаним як з природничими науками: фізичною географією, антропологією, етнографією тощо, так і суспільними: філософією, соціологією, психологією, історією політичних і економічних вчень та ін. Крім того, під час проведення роботи з джерелами компаративного аналізу може виникнути потреба залучення технічних прийомів аналізу і використання історичних джерел допоміжних історичних дисциплін, до яких, зокрема, належать: палеографія, дипломатика, археографія, архівознавство, епіграфіка, нумізматики, хронологія, метрологія, сфаягістика, геральдика, генеалогія, історична географія, ономастика і топоніміка [10, с. 96–98].

Порівняльне історико-правове дослідження передбачає залучення широкого кола джерел. Однак не всі вони рівноцінні. Так, І. Д. Ковальченко (I. D. Kovalchenko) зазначає, що у зв'язку з різними підходами до визначення

історичної інформації існує поділ джерел на актуальні, тобто такі, свідчення яких використовуються й залучені до наукового обігу, і потенційні, тобто такі, інформація яких ще не використана [5, с. 128].

Слід мати на увазі й те, що виникнення більшості історичних джерел являє собою інформаційний процес, у якому фігурують об'єкт – відображуваність, суб'єкт – творець джерела, інформація – результат відображення об'єкта суб'єктом. Цей процес, як і будь-який інформаційний, завжди має прагматичний аспект, тобто творець джерела завжди переслідує певну мету, виявляючи відомості про об'єктивну дійсність. Те, що потім стало історичною інформацією, зафіксованою в історичних джерелах, спочатку було інформацією, необхідною для задоволення практичних потреб. Однаковою мірою це відноситься і до законодавства, і до правових актів, і до особистої переписки, і до мемуарів, які мали на меті самовираження, самоусвідомлення та самоствердження особистості. При цьому така цільова спрямованість інформації, що міститься в історичних джерелах, як і всякої соціальної інформації, не виключає її об'єктивності. Більше того, будь-яке джерело містить ту або іншу об'єктивну інформацію, а тому у семантичному відношенні немає джерел, непридатних для використання. Неправомірним є й поділ джерел на «гарні» та «погані» залежно від класово-партійної позиції їх творців.

Принципово важливим під час роботи з джерелами компаративного історико-правового аналізу є усвідомлення того факту, що суб'єкт, творець джерела, не просто відображає реальність, але й сам виступає як відображувальний об'єкт. У підсумку джерело несе у собі подвійну інформацію: з одного боку, опосередковано, через свідомість суб'єкта відображає об'єкт, а з іншого – безпосередньо характеризує сам суб'єкт, передусім відображає його цілі та методи сприйняття об'єктивної реальності. Так, наприклад, мемуари містять опосередковану інформацію про дійсність й безпосередньо – про мемуариста. Тому навіть якщо джерело не містить ніякої об'єктивної інформації про об'єкт, у ньому буде яка-небудь об'єктивна інформація про його творця, тобто суб'єкт.

Варто розуміти й те, що дані, які є результатом усілякого роду вилучень, зведень і перероблень первісних відомостей, характеризуються своєю більшою суб'єктивністю. Всі вилучення і зведення не тільки ведуть до тієї або іншої втрати первісної інформації, але й є двічі суб'єктивізованим відображенням історико-правової дійсності. Історикам добре відомі численні факти того, як доволі об'єктивні первинні дані значно втрачали свою цінність у результаті узагальнень і зведень. Двічі суб'єктивізоване відображення дійсності у історичних джерелах аж ніяк не являє собою щось виняткове. Є чимало джерел, у яких така суб'єктивізація повторюється багаторазово, зокрема, редакції і списки різноманітних історико-правових пам'ятників. Сама по собі багаторазова суб'єктивізація відображення дійсності в історичних джерелах не веде до зниження ступеня об'єктивності цього відображення. Однак оскільки вона збільшує сферу прояву суб'єктивних впливів на інформацію, то і виявлення цієї об'єктивності, тобто критичний аналіз джерел, значно ускладнюється. У зв'язку з цим при форму-

ванні джерельної бази порівняльного історико-правового дослідження увагу слід акцентувати передусім на першоджерелах, у яких зафіксована первісна інформація [5, с. 127–131].

Багатоманітність і безмежність взаємозв'язків, притаманних явищам об'єктивного світу, обумовлюють те, що в історичних джерелах, незважаючи на вибіркове відображення ними дійсності, міститься по суті невичерпний обсяг прихованої інформації, яка характеризує взаємозв'язки явищ дійсності. Аналіз цих взаємозв'язків на основі інформації, безпосередньо вираженої, дозволяє виявляти інформацію приховану. Це створює можливість для необмеженого підвищення інформаційної віддачі джерел і подолання вибіркості безпосередньо вираженого відображення джерелами історико-правової дійсності. Для видобування інформації з історичних джерел та її подальшого дешифрування використовується ряд методик, найпоширенішою з яких є критика джерел.

Критика джерел поділяється на зовнішню та внутрішню. Зовнішня критика джерела полягає в аналізові зовнішнього виду документа: лицевих знаків, паперу, почерку, у встановленні часу походження і обставин появи того чи іншого джерела. Якщо документ належить до історико-літературних творів, слід встановити автора цього документа, вивчити його біографію, визначити його класову належність, світогляд тощо. Як зауважує О. П. Пронштейн (О. Р. Pronshtein), вже на ранній стадії розвитку історичної науки дослідники помітили, що ступінь достовірності джерел і точність даних, які вони містять, залежать значною мірою від часу, місця та умов їх виникнення, імені авторів чи укладачів, їх дійсності або підробленості [11, с. 179]. Внутрішня критика джерела встановлює його призначення, зміст, тему, завдання. Тут слід не просто розібратися в тексті, мові і термінології, а й розкрити ідейний задум, практичні цілі, політичну тенденцію документа. Внутрішня критика – це головним чином критика змісту джерела. При цьому звертається увага на вірогідність, повноту і фактичну цінність джерела, на світогляд автора документа, і тим самим установлюється його значення для вивчення даної епохи [10, с. 94–95].

За своєю сутністю зовнішня та внутрішня критика джерел – це дослідження їхніх форми та змісту. Л. М. Пушкар'єв (L. M. Pushkarov) свого часу справедливо зазначав, що «мало визначити, як, з яким ступенем повноти і достовірності джерело відобразило й втілило у себе реальну дійсність; не менш важливо з'ясувати, наскільки та або інша форма джерела відповідає його змісту. Кожне джерело... являє собою єдність форми і змісту, однак це не означає, що між його змістом і формою не буває суперечностей. Навпаки, сама єдність двох цих сторін джерела по суті своїй глибоко суперечлива» [12, с. 121].

Так, найбільш простим й таким, що часто зустрічається, прикладом суперечності змісту і форми у джерелі є явно виражена невідповідність форми джерела його змісту. Особливо яскраво це проявляється тоді, коли у результаті бурхливих подій новий історичний процес, що докорінно змінився, перший час знаходить своє вираження у старих формах, які не відповідають новому змісту. Постійно розвиваючись і змінюючись, історичний процес викликає і зміну

форми джерел, однак ця зміна форми завжди відстає від зміни змісту. Об'єктивно форма джерела змінюється повільніше, ніж історична дійсність, що ним відображується і втілюється, і це відставання у зміні форми тим сильніше, чим активніше й швидкіше йде розвиток історичної дійсності. При цьому, однак, слід мати на увазі, що виводити появу нових джерел безпосередньо і прямо з розвитку історичного процесу не можна, оскільки історичне джерело у своєму розвитку має певну автономність та власну внутрішню логіку [12, с. 122–123].

Заслуговує на увагу думка І. Д. Ковальченко (I. D. Kovalchenko) про те, що у зв'язку з органічним переплетенням у джерелах інформації про історичну реальність та про творців джерел є неправомірним відокремлення критики зовнішньої та внутрішньої. Це пов'язано з тим, що лише при аналізі змісту джерел можуть бути розкриті як зовнішній бік виникнення джерела (цілі, місце, час його виникнення, автор та його прийоми відображення дійсності та ін.), так і достовірність та цінність інформації, що у ньому міститься [5, с. 131].

Важливим питанням під час компаративної роботи з історико-правової тематики є визначення кількості історичних джерел, стосовно яких процедури зовнішньої та внутрішньої критики будуть застосовуватися у повному обсязі. Очевидно, що «історична література навіть з історії якої-небудь однієї країни або народності у наш час у всій своїй повноті цілком неосяжна для вивчення окремого історика. Треба визнати безумовно неможливим вивчення всієї існуючої літератури. Це вивчення у той же час цілком марне, оскільки історик у багатьох випадках знайде повторення... крім того, пам'ять людини має свої межі» [2, с. 49]. Виходячи з цього, слід визнати, що детальному вивченню підлягають переважно основні джерела порівняльного дослідження, до яких, зокрема, відносяться історико-правові документи, що лежать в основі порівнюваних об'єктів.

Але оскільки історичні джерела часто містять уривчастий, розрізнений та односторонній матеріал, перед істориком-компаративістом завжди стоїть завдання постійного залучення і вивчення нової літератури з теми порівняльного дослідження. С. М. Биковський (S. M. Bykovskiy) зазначає, що зазвичай історичний пам'ятник відображає яку-небудь незначну частину історичного процесу або навіть яку-небудь деталь тієї або іншої історичної події. У кожному пам'ятнику знайшло відображення лише те, що цікавило сучасників події; при цьому відображується деталь може мати для сучасного дослідника або несуттєве значення, або не становити жодного інтересу. Крім того, відомості, що цікавлять дослідника, могли зовсім не відобразитися у пам'ятниках, а багато пам'ятників минулого життя взагалі не дійшли до нашого часу. У повній відповідності з цією особливістю історичних джерел знаходиться й справа їх видання. Один і той же пам'ятник досить часто зустрічається у різноманітних виданнях, іноді неоднакової наукової цінності [2, с. 44–45].

Отже, для того, щоб подальше системне порівняння історико-правових об'єктів було якомога продуктивнішим, на стадії дослідження джерельної бази компаративної роботи бажано всі історичні джерела розбити на дві групи:

основні та додаткові. Причому до основних слід віднести історико-правові документи та ті письмові джерела, які найточніше та найповніше відображають зміст порівнюваних об'єктів, а до додаткових – всі інші, дані з яких допомагають реконструювати окремі елементи історико-правового минулого. Звісно, цей поділ є досить умовним, позаяк у ході компаративного аналізу, у міру заглиблення дослідника у проблематику та підвищення інформаційної віддачі письмових документів, значення тих або інших історичних джерел для нього може мінятися. Тим не менш, розбиття всіх джерел порівняльного дослідження на основні та додаткові відповідає методичним вимогам економії часу і є досить технологічним, оскільки дозволяє досліднику одразу сконцентруватися безпосередньо на вивченні історико-правових об'єктів й таким чином розпочати підготовку до їх комплексного порівняння.

У тісному зв'язку з процедурами зовнішньої та внутрішньої критики історичних джерел перебувають методи виявлення і критичного аналізу підrobок. О. П. Пронштейн (О. Р. Pronshtein) зазначає, що до наукового історичного дослідження часто залучаються не лише достовірні документи, а й підrobки, «хоча історичний матеріал, який у них міститься, специфічний», відповідно, своєрідною є і методика їх критичного аналізу [11, с. 236]. З точки зору методології порівняльного історико-правового дослідження проблема підrobлених документів є надзвичайно важливою і актуальною. Будь-які об'єкти історико-правового порівняння, починаючи від звичайних норм права і закінчуючи макрорівнем у вигляді держав і цивілізацій, у своїй основі мають ті або інші історико-правові пам'ятники. Ігнорування проблеми існування величезної кількості фальшивих історичних документів і, як наслідок, невиявлення дослідником-компаративістом на ранній стадії своєї роботи підrobки серед основних джерел дослідження призводить до цілковитої втрати його наукової цінності. Якщо для загальноісторичного дослідження вивчення підrobленого документа має певний сенс, оскільки важливе значення має з'ясування мотивів його укладання, то які висновки можна зробити і яку цінність вони матимуть, якщо в рамках компаративного аналізу порівнюватимуться сфальсифіковані історико-правові пам'ятники!?

При цьому необхідно визнати, що встановлення достовірності писемних джерел, особливо тих, що належать до більш стародавніх часів, вимагає як наявності спеціальних знань, так і проведення серйозної роботи. Тут особливо можливі помилки, коли справжній акт визнається підrobленим і навпаки. Тому історики зазвичай користуються висновками фахівців, котрі присвятили себе перевірці й опублікуванню актів, і тільки у окремих випадках установлюють достовірність актів самостійно [13, с. 89]. Тим не менш, ми переконані, що історик-компаративіст повинен мати базові загальні пізнання у методиці та техніці виявлення підrobлених історико-правових документів.

Слід розуміти, що характер підrobки залежить як від цілей, що переслідували фальсифікатори, так і їх матеріальних можливостей. Зокрема, в одних випадках підчищалися та підправлялися окремі місця документа, в інших на

вільних місцях вписувалися нові тексти. Нерідко при переписуванні джерела у нього вставлялися значні уривки або цілі документи, що начебто входили до його складу. А часто навпаки, великі частини і цілі документи вилучалися з джерела, хоча насправді вони входили до його складу. Нарешті, фальсифікатори часто складали цілі документи, які ніколи не існували, а для того, щоб така підrobка здавалася більш правдоподібною, її включали до складу яких-небудь збірників.

Характер підrobок залежить і від того, хто їх здійснював. В одних випадках це робилося особами, які не мали права змінювати зміст документа, в інших – людьми, до обов'язків яких як раз і входило складання або редагування документів.

Визначити характер фальсифікації допомагає встановлений спеціалістами у галузі права поділ підrobки документів на матеріальну та інтелектуальну.

Матеріальною підrobкою вважається таке порушення автентичності та істинності джерела, що здійснюється або після його створення особою, яка не має законних підстав для цього, шляхом матеріального впливу на документ, або за допомогою виготовлення фальшивого документа. У всіх цих випадках виникає по суті новий документ, який не може бути визнаний дійсним не лише за змістом, але і за формою. Він або складений не тією особою, яка повинна була це зробити, або підписаний та завірений фальшивим способом, а у тих випадках, коли складання, підпис та завірлення достовірні, у ньому будуть підчистки, поправки та вставки, що викривляють первісний текст.

До матеріальних підrobок належать численні підчистки текстів у літописах, сказаннях, повістях та інших оповідальних джерелах, що зроблені на дійсних списках, що дійшли до нас; підчистки і підrobки підписів, печаток та інших засвідчувальних знаків на офіційних документах; сфабриковані підrobлені жалувані, кабальні, дані та інші грамоти для «обґрунтування» різноманітних прав та привілеїв приватних осіб і державних установ; виготовлені антикварами «стародавні» документи для вигідного збуту або наукової сенсації та ін.

Поряд з матеріальною існує ще інтелектуальна підrobка документів. Вона здійснюється особою, яка мала право або зобов'язана була скласти документ як достовірний або внести до нього справжні відомості. Тобто з формальної точки зору такий документ є правильним, оскільки у ньому немає підчисток і поправок, зроблених після його складання; він підготовлений, підписаний та завірений тими особами, які повинні були це зробити. Фальсифікація у цьому разі полягає в тому, що до документа свідомо внесено хибні відомості. Таким чином, інтелектуальна підrobка полягає у тому, що особа, уповноважена скласти документ, робить це за всіма правилами, але вносить до його змісту те, що змінює його характер, тобто робить його підrobленим по суті. До таких документів, зокрема, належать судові рішення, оформлені належним чином, але у таких справах, які не велися; складені наказними чиновниками позикові кабали та інші кріпосні акти, що ніколи не укладалися; хибні посвідчення на документах про те, що вони записані у книги; підтвердження офіційними особами підrobле-

них купчих або закладних на чуже володіння тощо [11, с. 242–245]. Інтелектуальною підрубкою слід вважати також внесення до записних книг, які велися у канцеляріях монастирів і великих феодалів, свідомо підроблених кріпосних актів, так як передбачалося, що до таких книг включаються лише достовірні документи [8, с. 127–131].

Усі подібні документи, до змісту яких укладачами вносилися свідомо хибні відомості або які укладалися за всіма правилами, але фіксували хибні факти або датували дійсний документ не тим числом, коли він був укладений, за умови, що у цьому разі документ переставав бути тим, за що він видавався, іменуються інтелектуальною підрубкою.

Характер і зміст підробок визначають методику їх виявлення. У багатьох випадках вони виявляються вже на тій стадії роботи, коли з'ясовується час, місце, автор і умови виникнення документа. Якщо буде встановлено, що джерело виникло не у той час, не у тому місці і не за тих умов, за яких за всіма ознаками воно повинно було з'явитися, якщо автором його є не та особа, яка мається на увазі, і якщо, нарешті, джерело не є новою редакцією відомого нам документа, його слід вважати підробкою [11, с. 245]. З цього приводу Д. С. Ліхачов (D. S. Likhachov) зазначав, що у текстологічному вивченні підроблених та достовірних пам'ятників немає принципових відмінностей, оскільки навіть підробленість пам'ятника доводиться усією історією тексту. Щоб вичерпно довести сфальсифікованість джерела, необхідно дослідити його тими ж самими прийомами, якими досліджується і дійсний текст. Але, за словами Д. С. Ліхачова (D. S. Likhachov), «є ще один бік справи, який є особливо важливим для встановлення підробки. Підробка – це такий же пам'ятник, як і всякий інший, але зроблений з особливими цілями. От чому, щоб остаточно довести підробленість пам'ятника, потрібно абсолютно ясно і переконливо показати мету, заради якої ця підробка була здійснена» [9, с. 341].

Джерела треба визнати підробленими, якщо, по-перше, такими виявляться матеріали, на яких вони виготовлялися, їх графіка, печатки та інші засвідчувальні знаки, мова, формуляр та ін., і по-друге, якщо документ буде містити відомості про факти, міри, ваги, грошовий рахунок, географію тощо, які не відповідають тій епосі, до якої він належить. Переконливою підставою для вирішення питання про підробленість документа буде сполучення декількох свідчень про це. Але для остаточного вирішення питання необхідно з'ясувати мету, з якою здійснювалася підробка, оскільки не завжди наявність у джерелі недостовірної інформації свідчить про його навмисну фальсифікацію [11, с. 263].

Так, Г. П. Саар (H. P. Saar) виділяє такі причини недостовірності інформації, представленої у джерелі:

- 1) неповне і неточне спостереження події, про яку говорить автор джерела;
- 2) неточна передача у джерелі спостереження, що викликана провалами у пам'яті автора, скороченнями у викладенні відповідної інформації, ненавмисним перекозненням окремих фактів тощо;

3) нездатність автора до правильного спостереження тієї або іншої події, що виражається у його неспроможності як розчленовувати останню на окремі факти, так і об'єднувати окремі дрібні факти, що стали предметом його уваги, у загальне уявлення. У результаті від події, яка спостерігалася автором джерела, залишається або нечітке загальне уявлення, або не зв'язані між собою дрібні факти;

4) нездатність до правильного викладення своїх уявлень, що часто зустрічається у малограмотних і малорозвинених осіб, які не мають достатнього досвіду у правильному викладенні своїх думок, або не знають слів для вираження певних понять;

5) недостатнє знання фактів – досить часто явище у джерелах, яке виражається у тому, що автор викладає події, політичні погляди тощо, з якими він погано знайомий або на яких він зовсім не розуміється;

6) з викладенням недостатньо відомих фактів тісно пов'язана свідомо вигадка або неправда. Вона має місце в усіх групах письмових джерел, але особливо часто зустрічається у публіцистиці, коли репортери газет вигадують повідомлення, дають звіти про театральні видовища, збори, демонстрації, на яких вони не були присутні, та ін. В актових документах неправдива інформація зустрічається особливо часто у показаннях підсудних, які приховують свої дії, намагаючись таким чином ввести слідчі та судові органи в оману. Не менш часто брехня зустрічається у різноманітних звітах, в яких установи та організації приписують собі дії та досягнення, яких немає насправді. У провокаторських донесеннях провокатори, побоюючись втратити заробіток, викладають вигадані ними факти. Офіцери приписують в офіційних донесеннях собі, своїм друзям та протегованим особам подвиги, яких не було. У мемуарах автор вигадує факти, які не мали місця, але які повинні прославити автора та його друзів і виставити у поганому вигляді його ворогів;

7) приховування або замовчування фактів – зворотний бік вигадки або брехні. Воно має місце також у всіх групах письмових джерел. У газетах замовчуються досягнення ворогів, поразки на фронтах під час війни, заколоти у колоніях та військах, селянські повстання і т. д. У мемуарах автор приховує своє ганебне минуле. У своїх показаннях при допитах підсудні та свідки приховують багато з того, що вони знають. У звітах про свою роботу установи та організації приховують свої помилки та злочини. У наукових роботах замовчуються досягнення наукових і політичних супротивників автора;

8) перебільшення та применшення фактів та їх значення – викликаються не лише неправильним або одностороннім спостереженням і вадами пам'яті, але є і результатом свідомого або несвідомого розрахунку. Автор джерела перебільшує факти та їх значення, якщо це у його особистих або класових інтересах, в іншому же випадку схильний їх применшувати. Подібні явища можна спостерігати у публіцистиці, мемуарах та актах;

9) перекручування фактів, яке виражається у тому, що факт, який мав місце, викладається і висвітлюється неправильно. Перекручування фактів може бути

свідомим, коли автор джерела навмисно, у своїх класових або особистих інтересах, перекидає факти, і несвідомим, коли перекидання фактів здійснюється автором внаслідок нерозуміння даного явища, ідеї тощо;

10) патологічний стан автора також може бути причиною хибних повідомлень, коли автор внаслідок галюцинацій, занадто розвиненої фантазії, нав'язливих ідей, самонавіювання, страху, сильного горя, впливу психології мас та ін. не в змозі відділити вражень, отриманих від спостереження подій, від уявлень, що виникли у його мозку внаслідок хворобливого стану організму. У таких патологічних випадках стирається межа між дійсністю та фантазією, до того ж явища, що спостерігаються у дійсності, можуть бути сприйняті зовсім помилково;

11) зовнішній вплив на організм і психіку автора, який може проявлятися як у вигляді катувань, так і загроз втратити певні матеріальні блага;

12) цензура, яка історично існувала у всіх державах (або у вигляді попередньої цензури, або у вигляді законодавства про пресу) часто не давала можливості автору джерела викладати те, що він бажає, і так, як він уявляє описувані явища [13, с. 121–126].

Отже, не вдаючись до конкретних технічних прийомів виявлення сфальсифікованих історико-правових документів, підсумовано, що, перш ніж користуватися джерелом, історик-компаративіст повинен переконатися, з чим він має справу – з оригіналом або підрубкою. Цілком зрозуміло, що перевірки з цієї точки зору підлягають не усі історичні джерела, а лише ті з них, які є основними й які здаються сумнівними. Крім того, треба досить обережно ставитися і обов'язково перевіряти ті джерела порівняльного історико-правового дослідження, щодо достовірності яких у науковій літературі існують сумніви або точаться дискусії.

Наступним важливим аспектом методики вивчення джерел порівняльного історико-правового дослідження є мова документів, що лежать в основі компаративного аналізу. Оскільки, як про те зауважують К. Цвайгерт (K. Tsvaiher) і Х. Кьотц (Kh. Kotts), «часто нездоланною перешкодою тут є незнання мови» [14, с. 65], виникає закономірне питання щодо можливості використовувати переклади тих або інших історичних джерел.

На думку Д. С. Ліхачова (D. S. Likhachov), текстологічне вивчення перекладних творів має низку особливостей. По-перше, при дослідженні останніх досить обмежені можливості використання змісту, оскільки перекладач – не автор. По-друге, обмежені і досить специфічні можливості вивчення стилю. По-третє, набуває величезного значення вивчення мови перекладу, що дає низку цінних вказівок на час, місце і характер перекладу, його оригінал тощо. Крім того, слід розуміти, що доля перекладу ускладнюється можливостями його додаткових правок. І найголовніше: вивчення тексту перекладного джерела повинно супроводжуватися дослідженнями у сфері його співвідношень з іншомовним оригіналом [9, с. 394].

Зі свого боку зауважимо, що не всі перекладні історичні джерела рівнозначні. Одна справа, коли мова йде про професійний переклад, зроблений

у сучасний час, інша – коли переклад є надбанням інших історичних епох. Звичайно, якщо у першому випадку потрібно лише переконатися у професійній майстерності перекладача, що не особливо складно у сучасних умовах інформаційного суспільства, то у другому необхідно провести додаткову методологічну роботу.

Д. С. Ліхачов (D. S. Likhachov) з цього приводу зауважує, що стародавні слов'янські «перекладачі», а головним чином переписувачі й іноді навіть читачі постійно вносили у свої переклади (на полях рукописів) додатки, роз'яснення, спрощували або ускладнювали мову, вставляли цілі фрагменти з інших творів, пристосовуючи таким чином переклади до потреб сучасної їм дійсності. Іноді давньослов'янські книжники перебудовували композицію перекладних творів або утворювали на їх основі зведені великі композиції, присвячені великим темам: всесвітній історії, старозавітній історії та ін. «Перекладачі» воліли рахуватися з потребами читачів іноді більшою мірою, ніж дотримуватися близькості до оригіналу.

Досить суттєво «перекладачами» перероблялася література світська – у першу чергу історична. Уважне вивчення різних редакцій руських перекладів візантійських хронік підтверджує, що ці переклади одразу використовувалися для великих руських творів зведеного характеру з всесвітньої і руської історії. Руські переписувачі завзято і наполегливо розширювали матеріал цих хронік все новими і новими історичними творами, які включалися до їх складу для найповнішого висвітлення всесвітньої історії. Одночасно руські перекладачі та переписувачі скорочували їх риторичні частини, вилучали морально-філософські міркування, надавали розповіді більшу діловитість [9, с. 394–395].

Отже, користуючись під час проведення порівняльного історико-правового аналізу перекладними історичними джерелами, слід розуміти, що історичні переклади – це не одночасний акт. Життя перекладних творів таке ж тривале, як і життя оригінальних, але при цьому ще більш складне, оскільки у ньому, окрім звичайного життя тексту, особливу роль відіграє співвідношення з тим іншомовним текстом, з якого зроблений переклад.

Висновки. Таким чином, перед проведенням типових формальних процедур порівняльного аналізу історик-компаративіст обов'язково має визначити коло основних і додаткових джерел свого дослідження, всебічно вивчити основні джерела за допомогою методів зовнішньої та внутрішньої критики, перевірити сумнівні джерела на фальсифікацію, а також установити можливість застосування перекладних історико-правових документів. Указані процедури джерелознавчого аналізу є необхідною передумовою для дослідження основних джерел у рамках історико-правової герменевтики, і як результат, – завершальної реконструкції і побудови історико-правових об'єктів порівняльного дослідження. Чим повніше і чіткіше було виконано вказані процедури, тим більш адекватними до історичної реальності будуть відтворені об'єкти компаративного аналізу, що у свою чергу є надійною запорукою як їх адекватного порівняння, так і отримання надійних та достовірних висновків з усієї порівняльної роботи.

Список літератури:

1. Бартон В. И. Сравнение как средство познания. Минск : Изд-во БГУ, 1978. 127 с.
2. Быковский С. Н. Методика исторического исследования. Ленинград : ГАИМК, 1931. 204 с.
3. Дамирли М. А. Право и история: эпистемологические проблемы (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания). Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. 456 с.
4. Дамирли М. А. Специфика историко-правового познания и новый облик историко-правовой науки. *Актуальні проблеми політики*. Одеса. 2003. Вип. 16. С. 416–424.
5. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва : Наука, 2003. 486 с.
6. Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к исследованию). Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 191 с.
7. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. 2-е изд. Москва : Гос. публ. ист. б-ка России, 2004. 305 с.
8. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов. Санкт-Петербург : Северная звезда, 2007. 285 с.
9. Лихачев Д. С. Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв). Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 759 с.
10. Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки. Київ : Вища школа, 1977. 134 с.
11. Пронштейн А. П. Методика исторического исследования. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1971. 467 с.
12. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва : Наука, 1975. 281 с.
13. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования. Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. 174 с.
14. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. Москва : Междунар. отношения, 2000. Т. 1 : Основы. 480 с.

References:

1. Barton, V.I. (1978). *Sravnienie kak sredstvo poznaniia*. Minsk: Izd-vo BGU [in Russian].
2. Bykovskij, S.N. (1931). *Metodika istoricheskogo issledovanija*. Leningrad: GAIMK [in Russian].
3. Damirli, M.A. (2002). *Pravo i istorija: jepistemologicheskie problemy (Opyt kompleksnogo issledovanija problem predmeta i struktury istoriko-pravovogo poznaniia)*. St. Petersburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].
4. Damirli, M.A. (2003). *Specifika istoriko-pravovogo poznaniia i novyj oblik istoriko-pravovoj nauki. Aktual'ni problemy polityky*, issue 16, 416–424 [in Russian].
5. Koval'chenko, I.D. (2003). *Metody istoricheskogo issledovanija*. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Kolomijcev, V.F. (2001). *Metodologija istorii (Ot istochnika k issledovaniju)*. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN) [in Russian].
7. Langlua, Sh.-V., Sen'obos, Sh. (2004). *Vvedenie v izuchenie istorii*. Moscow: Gos. publ. ist. b-ka Rossii [in Russian].
8. Lappo-Danilevskij, A.S. (2007). *Oчерk russkoj diplomatiki chastnyh aktov*. St. Petersburg: Severnaja zvezda [in Russian].
9. Lihachev, D.S. (2001). *Tekstologija (na materiale russkoj literatury X–XVII vv)*. St. Petersburg: Aletejja [in Russian].
10. Melnyk, L.H. (1977). *Predmet i metodolohiia istorychnoi nauky*. Kiev: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
11. Pronshtejn, A.P. (1971). *Metodika istoricheskogo issledovanija*. Rostov-na-Donu: Izd-vo Rost. un-ta [in Russian].

12. Pushkarev, L.N. (1975). Klassifikacija russkih pis'mennyh istochnikov po otechestvennoj istorii. Moscow: Nauka [in Russian].

13. Saar, G.P. (1930). Istochniki i metody istoricheskogo issledovanija. Baku: Izd-vo AzGNII [in Russian].

14. Cvajgert, K., Ketc, H. (2000). Vvedenie v sravnitel'noe pravovedenie v sfere chastnogo prava. (Vols. 1–2); Vol. 1: Osnovy. Moscow: Mezhdunar. otnoshenija [in Russian].

Shygal D. A., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department History of State and Law for Ukraine and foreign countries, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : shigal.da@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5087-4951

Research of the source of comparative historical and legal analysis: issues of methods

The study of collected historical sources within the framework of comparative historical and legal research provides, first of all, procedures for their external and internal criticism, verification of sources for falsification, and the delimitation for the application of translated historical and legal documents.

External criticism of the source is an analysis of the document appearance: paper, handwriting, determination of the time of origin and the circumstances of the appearance of one or another source. Internal criticism establishes its purpose, content, theme, task. It is necessary not only to know about the text, language and terminology, but also to reveal the ideological scheme, practical goals, political tendency of the document. External and internal criticism of the sources, in its essence, is an research of their form and content.

Methods for counterfeits identification and critical analysis are closely related to the external and internal criticism. According to the methodology of comparative historical and legal research, the problem of forged documents is extremely important and topical. Any objects of historical and legal comparison are based on certain historical and legal monuments. Ignoring the problem of the existence of a large number of false historical documents and, consequently, the failure of the comparative researcher to identify at the early stage of his work a forgery among the main sources of the research leads to a complete loss of his scientific value. That is why a comparative historian is obliged to have basic general knowledge in the methodology and technique of forged historical and legal documents identification.

During the comparative historical and legal analysis there is often a need to use translated historical sources due to ignorance of the original language of the historical document. In this context, it is important to understand that not all translated historical sources are equivalent. It's one thing when it comes to professional translation done nowadays, the other is when translation is a heritage of other historical eras. If in the first case, it is necessary only to be convinced of the professional interpreter skills that in principle is not particularly difficult to do in the modern conditions of the information society, in another, it is necessary to conduct additional methodological work.

Keywords: comparative historical and legal research; methodology; source-study analysis; a historical source; criticism of sources; falsification of sources; source translation.

Надійшла до редколегії 10.09.2018 р.